

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕВРИСТИЧНОГО МИСЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

Людмила Доценко
Київ

Стаття присвячена аналізу результатів експериментального дослідження складових евристичного мислення майбутніх психологів. Розкрито особливості психологічної детермінації розвитку евристичного мислення у процесі їх професійної підготовки. У роботі звертається увага на такі основні чинники, що впливають на розвиток евристичного мислення майбутніх психологів як: мотивація до навчання, особистісна креативність, інтелектуальний рівень, емоційна компетентність, комунікативна компетентність, ефективність методики навчання. На основі отриманих даних емпіричного дослідження, були сформовані такі принципи викладання навчальних дисциплін психологічного циклу як: активності і проблемності навчання, толерантності та індивідуального підходу до кожного студента, які можуть суттєво вплинути на розвиток евристичного мислення.

Ключові слова: евристичне мислення, мотивація навчання, вербальна креативність, особистісна креативність, професійна підготовка психолога, принципи викладання.

Постановка проблеми. Як відомо, процес професійної підготовки студентів вищих навчальних закладів суттєво відрізняється від минулих часів, що обумовлено перш за все, тим, що, хоча навчальні програми дисциплін фундаментальної підготовки за напрямом «Психологія» пропонують студентові різноманітні форми, методи, засоби та терміни вивчення навчальних дисциплін, формуючи продуктивні знання та вміння студентів, водночас відчувається брак освітніх програм, спрямованих на формування творчого потенціалу особистості в період навчальної діяльності. Однією з проблем, з якою стикається вища професійна освіта – неможливість підготувати успішного спеціаліста, здатного до самовираження та саморозвитку у процесі генерування нових ідей, створення нових продуктів життєдіяльності через несформованість його евристичного мислення.

Аналіз досліджень та публікацій. Проблема формування евристичного мислення займає вирішальне місце в діяльності психолога, яка вимагає від нього володіння спеціальними здібностями в області психології, творчим потенціалом особистості, спрямованістю на задоволення пізнавальних та моральних потреб, які, в свою чергу, формують емпатійність та комунікативну компетентність майбутнього фахівця з психології. Окремі сторони процесу підготовки та професійного становлення майбутніх психологів проаналізовано у роботах О. Асмолова, Ю. Бабанського, І. Дубровіної, Л. Долинської, В. Карандашева, В. Ляудіс, С. Максименка, Р. Овчарової, В. Панка, Н. Пов'язкель, Л. Уманець, Н. Чепелевої та інших дослідників, проте, питання формування евристичного мислення у майбутніх психологів ще не знайшло достатнього висвітлення у наявних дослідженнях. В той же час ідеї про творчий характер мислення людини, його специфіку та закономірності розвитку представлені в роботах Б. Ананьєва, П. Гальперіна, О. Запорожця, Г. Костюка, О. Леонтєєва, Б. Теплова та інших авторів, що підтверджується наступним виразом С. Рубінштейна: «У процесі мислення на більш творчому його етапі об'єкт входить у нові зв'язки і відносини, проявляється в нових властивостях і якостях, з нього ніби «чирпає» все новий зміст» (Rubynshteyn 1958) [5].

Дослідження, проведене Є. Жаріковим (1990) дозволяє сформулювати такі риси особистості, що характеризують її творче мислення:

- 1) евристичність – здатність вирішувати завдання, що вимагають відкриття закономірностей, властивостей, відносин;
- 2) креативність – вміння створювати нові речі і нові методи, які дозволяють знайти новий шлях, подивитися на проблему по-новому;
- 3) мобільність – здатність переходити в суміжні сфери науки, вирішуючи комплексні проблеми;
- 4) незалежність – здатність протистояти традиціям і поглядам, що склалися в науці, які заважають отриманню принципово нового знання;

5) системність – спроможність охоплювати об'єкт як ціле, для дослідження зв'язків між його складовими частинами;

6) розумність – здатність діалектично заперечувати старі системи знань, що заважають якісній зміні науки».

В той же час в дослідженнях Т. Баришевої та Ю. Жигалова відзначається, що креативність має включати в себе сім основних симптомокомплексів: мотиваційний, емоційний, інтелектуальний, естетичний, екзистенціональний, комунікативний та компетентнісний, кожен з яких включає ряд психологічних параметрів (У'уп 2009, р. 177) [3].

Ф. Хеддон і Г. Літтон встановили, що розвиток креативності залежить від особливостей культури, від традицій і цінностей, які підтримуються суспільством. Так, у США великий престиж творчості, тому американські школи прагнуть розвивати у дітей креативність, використовуючи спеціальні програми навчання, і це призводить до помітного підвищення рівня креативності американських учнів. Подібні дані свідчать про велику роль особистісних особливостей у розвитку творчого мислення (Ропотауов 1990) [4].

Студентський вік характеризується тим, що саме в цей період досягаються багато оптимумів розвитку інтелектуальних і фізичних сил, що дозволяє більш активно розкривати творчі здібності, інтелектуальну ініціативу, здатність ставити запитання та формулювати проблеми. Виходячи із аналізу досліджень процес професійного становлення студента можна представити у вигляді трьох етапів:

I етап – підготовчий (1-2 курс), що передбачає активну адаптацію студента до нових умов освітнього середовища.

II етап – формувальний (3 курс), що має на меті активне формування професійної спрямованості та компетентності майбутнього фахівця з психології завдяки вивченню циклу дисциплін фундаментальної підготовки.

III етап – практичний (4 курс) – обумовлює творчу реалізацію отриманих знань, умінь та навичок через написання курсових та дипломних робіт.

Таким чином, неперервність та динамічність шляху професійного становлення, що сприяє розвитку творчої особистості студента як майбутнього фахівця з психології, можна представити як багатофакторний процес, що здійснюється у таких напрямках:

- зміцнення ідейної переконаності, професійної спрямованості, що сприяє розвитку необхідних здібностей;

- вдосконалення та «професіоналізація» психічних процесів, станів, досвіду;

- підвищення почуття громадського обов'язку та соціальної відповідальності за успіх майбутньої професійної діяльності;

- зміцнення професійної самостійності і готовності до майбутньої практичної роботи;

- підвищення комунікативної компетентності, соціального інтелекту, готовності до соціальної взаємодії та прийняття колективних рішень;

- підсилення інтересу студентів до науково-дослідної роботи та ін.

Саме тому, на наш погляд, розвиток евристичного мислення студентів психологів у процесі їх професійної підготовки є необхідною та достатньою умовою їх професійного становлення.

Актуальність окресленої теми та її недостатня розробленість зумовили постановку *мети статті*: емпіричне дослідження психологічних особливостей формування евристичного мислення майбутніх психологів у процесі їх професійної підготовки.

Виклад основного матеріалу. Евристичне мислення – це різновид творчого мислення, що спирається на критерії вибіркового пошуку під час розв'язання складних, невизначених завдань, відмову від стереотипів, наявність варіативності ідей, що може приводити до неочікуваних результатів та створення нового продукту. Нами виявлені його характерні риси, тобто такі індивідуальні особливості мислення як: швидкість, гнучкість, оригінальність, самостійність (Dotsenko 2012, р. 96) [1]. Крім того, серед основних чинників, що впливають на розвиток евристичного мислення майбутніх психологів, ми виокремлюємо такі:

- мотивація (переважання мотивів – пізнавальних, професійних, самореалізації, групових, власного престижу, досягнень);

- особистісна креативність;

- інтелектуальний рівень;
- емоційна компетентність;
- комунікативна компетентність;
- ефективність методики навчання.

Для вивчення психологічних особливостей розвитку евристичного мислення майбутніх психологів нами було проведено експериментальне дослідження, яке здійснювалося на базі Національного авіаційного університету. У дослідженні взяло участь 180 студентів 1, 3 та 4 курсів Гуманітарного інституту спеціальності «Психологія».

Для реалізації поставленої мети була вибрана сукупність методик, що на наш погляд, дозволяє нам виявити психологічні особливості розвитку складових евристичного мислення, а саме: «Методика креативності» Дж. Гілфорда (модифікація О. Тунік), яка спрямована на дослідження таких інтелектуальних здібностей, що характеризують креативність як: швидкість і гнучкість думки, оригінальність, точність (вибір адекватного рішення відповідно до поставленого завдання); «Методика діагностики вербальної креативності» С. Медніка (дорослий варіант, адаптований А. Вороніним), яка досліджує особливості вербальної креативності через уміння встановлювати асоціативні зв'язки; опитувальник креативності Д. Джонсона, який виділяє такі характеристики креативності як: чутливість до проблеми, здатність генерувати велику кількість різноманітних ідей, використання різноманітних стратегій розв'язання проблеми, здатність доповнювати ідею різними деталями, оригінальність мислення, здатність до перетворення, емоційна зацікавленість творчою діяльністю та незалежність (самостійність) мислення.

На основі даних методик нами було виділено наступні критерії дослідження евристичного мислення: швидкість, гнучкість, оригінальність та самостійність.

Для вивчення особливостей мотивації навчальної діяльності та її впливу на розвиток евристичного мислення студентів в дослідженні було використано методику «Мотивація навчання у вузі» Т. Ільїної, яка включає такі критерії мотивації навчання як: «отримання знань» (навчально-пізнавальний мотив), «оволодіння професією» (професійний мотив) та «отримання диплома» (мотив престижу). Дослідження аспектів переважання внутрішньої або зовнішньої мотивації навчання було здійснено за допомогою «Тест-опитувальника спрямованості навчальної мотивації» Т. Дубовицької. Крім того, студентам була запропонована авторська анкета, спрямована на вивчення соціальних мотивів навчання (можливість спілкування з одногрупниками та викладачами, самоствердження, потреба належності до групи) та мотивів творчої самореалізації (потреба бачити нове, перетворювати дійсність, генерувати нові ідеї).

Аналіз результатів дослідження критеріїв евристичного мислення студентів-психологів 1, 3 та 4 курсів продемонстрував наступні зміни:

- серед студентів всіх курсів переважають середні показники рівня розвитку евристичного мислення (1 курс – 38,3 %, 3 курс – 40 %, 4 курс – 41,7 %);
- високі показники рівня розвитку евристичного мислення розподілилися таким чином (1 курс – 5 %, 3 курс – 11,7 %, 4 курс – 30 %);
- позитивну динаміку розвитку евристичного мислення ми пов'язуємо з особливостями особистісного зростання та професійного становлення майбутніх психологів;

– не зважаючи на покращення показників евристичного мислення, 28,3 % студентів 4 курсу мають труднощі у розв'язанні творчих завдань, діють за шаблоном, а, часом, і взагалі відмовляються виконувати завдання, уникаючи напруженої пошукової праці. Саме тому, якщо говорити про окремі критерії евристичного мислення, то на 1 курсі найвищими показниками евристичного мислення є швидкість (здатність породжувати велику кількість ідей) – 39 % та гнучкість (здатність генерувати різноманітні ідеї, використовувати різні стратегії для розв'язання завдання) – 36,7 %, що, на наш погляд, свідчить про поверхневе мислення студентів і дещо спрощений підхід до розв'язання завдання. Найвищим показником евристичного мислення у студентів 3 і 4 курсів є оригінальність (3 курс – 31,7 %, 4 курс – 36,7 %), яка проявлялась в тому, що студенти 3, 4 курсів продемонстрували вміння формувати нові смислові асоціації, відходячи від стереотипів і шаблонів, які присутні в кожній культурі, що свідчить про наявність у студентів потреби у самовираженні, демонструванні власної унікальності та формуванні індивідуального стилю діяльності. Найнижчі показники на всіх курсах були виявлені за критерієм самостійності евристичного мислення (1 курс – 5 %, 3 курс – 6,7 %, 4 курс –

13,3 %), яке підтверджує, що студенти не виявляють особливого бажання вивчати, психологічні явища без сторонньої допомоги, не завжди проявляють наполегливість при досягненні своєї мети. Крім того, більшості студентів відповідає позиція врахування думки оточуючих, особливо викладача, при висловлюванні своїх ідей, поглядів на те чи інше явище; вони не ставлять для себе високі цілі і їм, зазвичай, складно допустити можливість власних помилок; вони, зазвичай уникають ризикованих вчинків.

В процесі проведеного дослідження ми констатували наявний вплив навчальних мотивів на розвиток евристичного мислення студентів-психологів, а саме, серед домінуючих мотивів студентів виокремлено наступні:

– 1 курс – на першому місці – соціальні мотиви (71,7 %), на другому місці – професійні мотиви (68,3 %), на третьому місці – мотиви власного престижу (56,7 %);

– 3 курс – на першому місці – професійні мотиви (73,3 %), на другому місці – соціальні мотиви (61,7 %), на третьому місці – мотиви творчої самореалізації (43,3 %);

– 4 курс – на першому місці – професійні мотиви (75 %), на другому місці – мотиви творчої самореалізації (50 %); на третьому місці – мотиви власного престижу (25 %).

Таким чином, дані дослідження показують, що на третьому та четвертому курсах серед домінуючих мотивів навчальної діяльності студентів-психологів з'являються мотиви творчої самореалізації, хоча більшість досліджуваних наголошували на наявності у них психоемоціональних бар'єрів творчості. Доведено, що існує значуща залежність між внутрішньою мотивацією навчання та самостійністю евристичного мислення ($r=0,039$ при $p \leq 0,05$). Ці результати дають можливість зробити висновок що, студенти, які мають високий рівень внутрішньої мотивації до навчання, виявляють самостійність мислення у процесі розв'язання творчих завдань, не вимагаючи підказок чи сторонньої допомоги; самостійно обирають стратегії і тактики розв'язання творчих завдань. Високий рівень мотивації навчання, що пов'язаний з оригінальністю евристичного мислення ($r=0,035$ при $p \leq 0,05$), дозволяє під час розв'язання творчих завдань студентами з внутрішньою мотивацією навчання створювати унікальні продукти творчості, прагнучи до самовираження та самореалізації.

Психологічний аналіз результатів дослідження компонентів евристичного мислення студентів-психологів дозволяє визначити наступні психологічні особливості евристичного мислення:

1. Швидкість, гнучкість, оригінальність мислення, його дивергентність.

2. Цілісність, синтетичність, самостійність сприйняття інформації у процесі розв'язання творчих завдань, здатність бачити неточності, незвичайність і унікальність властивостей об'єкта.

3. Мотиваційні особливості: прагнення до процесу творчості, до володіння фактами і новою інформацією, до відкриттів, до встановлення закономірностей, до професійного росту, до співробітництва, до самовираження і самоствердження.

4. Особистісні характеристики: спрямованість на вирішення проблеми чи задачі, відхилення від шаблону, ініціативність, самовідданість, енергійність і спритність.

Висновок. Розвиток евристичного мислення дозволяє, в цілому, підвищити креативність студентів, сформувавши неупереджене ставлення до об'єктивної дійсності; вплинути на індивідуальний стиль діяльності, спонукавши майбутніх психологів до самоактуалізації та самореалізації.

В той же час, для реалізації високого рівня розвитку складових евристичного мислення майбутніх психологів у процесі професійної підготовки необхідно створення такого освітнього середовища, яке б сприяло розвитку особистісних та мотиваційних характеристик особистості студента-психолога, тобто середовище, реалізоване на таких принципах викладання навчальних дисциплін:

– *Принцип активності навчання*, який передбачає активний обмін інформацією між викладачем і студентом, надання йому можливості проявити себе в ролі дослідника при вирішенні навчальних, науково-дослідницьких і професійних завдань;

– *Принцип проблемності навчання* основна ідея якого полягає у володінні методикою цілеспрямованого створення пізнавальних протиріч, які виникають у процесі розв'язання проблемних ситуацій, що, в свою чергу, дозволяє творчо підходити не лише до вирішення теоретичних проблем, але й до завдань практичного спрямування;

– *Принцип толерантності* у навчанні передбачає підвищення загальної культури особистості студента, формування пізнавальних цінностей, уважне ставлення до нових думок, незвичних ідей;

– *Принцип індивідуального підходу*, який передбачає збереження індивідуальності. Студент повинен знати шляхи і способи розвитку у себе евристичного мислення і креативності в цілому, усвідомлено концентрувати зусилля для розвитку сильних сторін та подоланні слабких сторін власної особистості.

Для практичної реалізації сформульованих принципів навчання необхідно і достатньо виконання наступних психолого-педагогічних умов:

- творчий підхід викладача до організації навчально-виховного процесу;
- діагностика пізнавальних здібностей і креативності, орієнтування на індивідуальну траєкторію розвитку студента;
- формування внутрішньої мотивації навчання, пізнавальних мотивів та мотивів творчої самореалізації;
- використання активних методів навчання у процесі викладання навчальних дисциплін;
- спеціально організоване навчання (спецкурс «Психологічні проблеми евристичної діяльності», тренінг креативності та творчих здібностей студентів).

Подальші дослідження. Перспективи подальших пошуків у напрямку дослідження полягають у висвітленні питань, пов'язаних з вивченням психолого-педагогічних умов розвитку евристичного мислення майбутніх психологів; пошуку ефективних форм, методів та засобів навчання у процесі професійної підготовки студентів-психологів.

Література:

1. Доценко Л. В. Евристичне мислення як умова успішності професійної діяльності майбутніх психологів / Л. В. Доценко // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. / Редкол.: В. Ш. Шахов (голова) та ін. – Випуск 37 – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2012. – 400 с.

2. Жаріков Є. С., Золотов А. Б. Як наблизити годину відкриттів: Введення в психологію наукової праці / Жаріков Є. С., Золотов А. Б. – Кишинів, 1990. – 324 с.

3. Ильин Е. П. Психология творчества, креативности, одарённости / Ильин Е. П. – СПб.: Питер, 2009. – 448 с.

4. Пономарёв Я. А. Психология творчества / Пономарёв Я. А. // Тенденции развития психологической науки. – М. : Наука, 1988. – 480 с.

5. Рубинштейн С. Л. О мышлении и путях его исследования / С. Л. Рубинштейн – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 556 с.

Literatura:

1. Dotsenko L. V. Evrystychne myslennya yak umova uspishnosti profesiynoyi diyal'nosti maybutnikh psykholohiv / L. V. Dotsenko // Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzh. ped. un-tu im. M. Kotsyubyns'koho. Seriya: Pedahohika i psykholohiya: Zb. nauk. prats'. / Redkol.: V. Sh. Shakhov (holova) ta in. – Vypusk 37 – Vinnytsya: TOV «Nilan LTD», 2012. – 400 s.

2. Zharikov Ye. S., Zolotov A. B. Yak nablyzty hodynu vidkryttiv: Vvedennya v psykholohiyu naukovoyi pratsi / Zharikov Ye. S., Zolotov A. B. – Kyshyniv, 1990. – 324 s.

3. Yl'yn E. P. Psykholohyya tvorchestva, kreatyvnyosti, odarënnosti / Yl'yn E. P. – SPb. : Pyter, 2009. – 448 s.

4. Ponomaryov Ya. A. Psykholohyya tvorchestva / Ponomaryov Ya. A. // Tendentsyy razvytyyya psykholohycheskoy nauky. – M. : Nauka, 1988. – 480 s.

5. Rubynshteyn S. L. O myshlenyy u putyakh eho yssledovanyya / Rubynshteyn S. L. – M. : Yzd-vo AN SSSR, 1958. – 556 s.

Стаття посвячена аналізу результатів експериментального дослідження, що складається з евристичного мислення майбутніх психологів. Розкриті особливості психологічної детермінації розвитку евристичного мислення в процесі їх професійної підготовки. В роботі звертається увага на такі основні фактори, що впливають на розвиток евристичного мислення майбутніх психологів: мотивація до навчання, особистісна креативність, інтелектуальний рівень, емоційна компетентність, комунікативна компетентність,

эффективность методики обучения. На основании полученных данных эмпирического исследования, были сформулированы такие принципы преподавания учебных дисциплин психологического цикла как: активности и проблемности обучения, толерантности и индивидуального подхода к обучению каждого студента, которые могут существенно повлиять на развитие эвристического мышления.

Ключевые слова: эвристическое мышление, вербальная креативность, личностная креативность, профессиональная деятельность психолога.

The article analyzes the results of experimental studies of heuristic ideation elements of future psychologists. The features of the psychological determination of heuristic ideation in the course of their training were disclosed. The study draws attention to the following key factors that influence on the development of heuristic ideation of future psychologists: motivation for learning, personal creativity, intellectual level, emotional competence, communicative competence, effectiveness of training methods. Based on the data of empirical studies, there were formed the following principles of psychological cycle training as activity and problematicity of training, tolerance and individual approach to each student, which can significantly affect on the development of heuristic ideation.

Key words: heuristic ideation, motivation for learning, verbal creativity, personal creativity, professional training of psychologist, principles of training.